

ԱՐՑԱԽ - ՋԱՎԱԽՔ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՁՈՒԳԱԴՅՈՒՆԵՐ

Ներկայիս այսրկովկասյան աշխարհաքաղաքական բարդ զարգացումների մեջ Հայաստանի Հանրապետության և համայն հայության համար առաջնային նշանակություն ունեն ինչպես Լեռնային Ղարաբաղի, այնպես էլ Ջավախքի հիմնահարցերը: Հետզհետե այս խնդիրներն ավելի ու ավելի են փոխկապակցվում և ձեռք բերում քաղաքական սրություն, հայտնվում տարածաշրջանային գործընթացների կիզակետում:

Հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության ընթացքում Արցախը որպես Մեծ Հայքի թագավորության արևելյան մահանգ, իսկ Ջավախքը՝ Գուգարաց աշխարհի կազմում՝ հյուսիսային վարչամիավոր, ռազմավարական նշանակություն են ունեցել համահայկական պետության անվտանգության համակարգում: Պատահական չէ, որ 428 թ. Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո, երբ Արցախը միացվեց Աղվանից, իսկ Գուգարք-Ջավախքը՝ Վրաց մարզպանություններին, համահայկական պետականության վերականգնման խնդիրն ավելի դժվարացավ: Նույնիսկ 9-րդ դարի վերջին Բագրատունյաց թագավորության հռչակումից հետո էլ ուժեղ, կենտրոնացված պետություն ստեղծելու ջանքերի անարդյունավետությունը պայմանավորվեց սահմանային մահանգների ու գավառների, այդ թվում՝ Արցախի ու Ջավախքի ինքնիշխան կարգավիճակի ձևավորմամբ կամ դրանց նկատմամբ հարևան պետությունների հավակնություններով:

Ուշ միջնադարում պատմական Արցախը՝ պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Ղարաբաղի խանության, իսկ Ջավախքը՝ Օսմանյան կայսրության կազմում Ախալցխայի էյալետի սահմաններում սանջակի՝ գավառի կարգավիճակով, հայտնվեցին ոչ հայանպաստ էթնոգործընթացների կիզակետում, որոնց արդյունքում այդ տարածա-

չրջաններում տեղաբնիկ հայության կողքին հայտնվեցին օտար էթնիկական տարրեր:

19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին ռուսական կայսերապաշտական քաղաքականությունը հող նախապատրաստեց խնդրո առարկա երկրամասերում հայահավաք գործընթացների և դրանց նախկին էթնոնկարագրի վերականգնման համար¹:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին՝ հայ ազգային-հասարակական և մշակութային կյանքի աննախադեպ վերելքի պայմաններում պատմական Հայաստանի տարբեր շրջանների հայության, այդ թվում՝ արցախահայերի և ջավախահայերի շփումներն ավելի սերտացան: Արցախահայ մտավորականների մի յուրահատուկ բույլ ծառայության անցավ Ջավախքի դպրոցներում և մշակութային ընկերություններում: Ջավախքում հատկապես մեծ ճանաչում ունեցան ծագումով արցախցի ազգագրագետ-գիտնական, ուսուցիչ Երվանդ Լալայանը և մտավորական Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը: Նրանք զգալի նպաստ բերեցին Ախալքալաքում դպրոցական կյանքի աշխուժացման գործին: Ե. Լալայանը հսկայական պատմագագրական բնույթի նյութեր հավաքեց Ջավախքի վերաբերյալ և դրանք զետեղեց իր իսկ հրատարակած «Ազգագրական հանդեսի» էջերում²: Ջ. Տեր-Գրիգորյանն Ախալքալաքում հիմնադրեց բարեգործական ընկերություն, մեծ աշխատանք կատարեց գավառի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի աշխուժացման ուղղությամբ: Նրա ջանքերով ստեղծվեց ազատագրական խմբակ, Ախալքալաքում լայն արձագանք գտավ արևմտահայ ազատագրական պայքարին ազգովի նպաստ բերելու համազգային շարժումը³:

19-րդ դարի վերջին արևմտահայության ազատագրման գործին ի թիվս Հայաստանի զանազան շրջաններից զինվորագրված բազմահազար հայորդիների, պայքարի մեջ նետվեցին զգալի թվով արցախցիներ

¹ Ինչպես ադրբեջանական, այնպես էլ վրացական պատմագրության մեջ գոյություն ունի այն տեսակետը, թե Արցախն ու Ջավախքը մինչև 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակը բնակեցված չեն եղել հայերով: Վերջիններս իբր այնտեղ հայտնվել են միայն Ռուսաստանին այդ երկրամասերի միացումից հետո՝ ռուսական իշխանությունների վարած հայամպաստ ժողովրդագրական քաղաքականության հետևանքով (տես **Սեյրոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 19-25):

² Տես **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 1, Ե., 1983:

³ Ջավախքում Ջ. Տեր-Գրիգորյանի ազգանվեր գործունեության մասին, տես Ախալքալաքի գավառագիտական թանգարան, գ. 3674, 3701, 3709:

ու ջավախքցիներ: ճանաչված արցախցի ֆիդայիներ Նիկոլ Դումանի, Վարդանի (Սարգիս Մեհրաբյան) կողքին Արևմտյան Հայաստանում կռվում էին համբավավոր ախալցխացի ու ախալքալաքցի մարտիկներ Շամիլը (Տիգրան Օքոնյան), Հաջի Լևոնը (Լևոն Խզարճյան), Ուսուլ Խեչոն (Խաչատուր Տեր-Կարապետյան), Արտաշես Սուջյանը, Ջավախեցի Նիկոլը և ուրիշներ:

Խանասորի արշավանքում, որի արդյունքում հայդուկները վրեժ լուծեցին 1896 թ. Վանի ինքնապաշտպանության մասնակիցների նկատմամբ արյունալի կոտորած իրականացրած քրդական մազրիկ ցեղից, հերոսաբար զոհվեցին ախալքալաքցիներ Ստ. Նազարեթյանն ու Ս. Յաղանյանը: «19 քաջեր ընկան հայրենի հողին վրա այդ կռիվներու ընթացքին,— գրում է խանասորցի զոհերի մասին Միքայել Վարանդյանը,— 19 նահատակներ հայոց աշխարհի բոլոր կողմերէն...: Վանեցի, շատախցի, համադանցի, մշեցի, գողթնեցի, դազախեցի, դլարցի, նորբայազետցի, ալեքսանդրապոլցի, թիֆլիզեցի, դարաբաղցի, ախալցխացի, ախալքալալցի և այլն»¹:

Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության շրջանում (1905-1907 թթ.) և դրանից հետո հայ քաղաքական շրջանակները, մասնավորապես դաշնակցականները, ռուսական իշխանությունների առջև հանդես եկան Անդրկովկասում վարչատարածքային վերաբաժանման իրականացման առաջարկությամբ: Ազգային շրջաններում ծագած դժգոհությունների պատճառները նրանք իրավամբ տեսնում էին ցարիզմի վարչաքաղաքական համակարգի հետամնացության մեջ: Խնդիր էր դրվում ի թիվս բազմաթիվ բարեփոխումների, երկրամասում մտցնել ընտրովի տեղական ինքնակառավարման մարմիններ՝ զեմստվոներ, որոնք պետք է կազմվեին էթնիկ-ազգային սկզբունքով՝ մեկ ընդհանուր երկրամասային զեմստվոյի ենթակայությամբ: Այս ծրագիրը հնարավորություն էր տալու Անդրկովկասի հայաշատ շրջանների բնակչությանը, մասնավորապես Երևանի նահանգից դուրս գտնվող միավորների, առաջին հերթին՝ Արցախի ու Ջավախքի հայությանը մասնակից դառնալ տեղական կառավարման մարմիններին: Այս նախագիծը ներկայացվեց Կովկասի փոխարքային: Սակայն 1908–1909 թթ. ընթացքում անդրկովկասյան նահանգապետերին ներկայացված բազմաթիվ առաջարկություն-

¹ Վարանդյան Մ., Գ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ե., 1992, էջ 156:

ների թվում, այն ևս մնաց թղթի վրա և առժամանակ մոռացության տրվեց:

Փոխարքա Վորոնցով–Դաշկովի գրասենյակը զեմստվոների խնդիրը կրկին օրակարգ մտցրեց միայն 1913 թ.: Առաջարկվում էր ստեղծել նոր նահանգներ, որոնց կազմավորման հիմքում առավելապես պետք է ընկած լիներ տարածքների ազգային կազմի միատարրության սկզբունքը: Նշանակում է՝ երկարատև քննարկումների արդյունքում հաշվի էր առնվել դաշնակցության ներկայացրած նախագիծը: Սակայն Ղարաբաղում, Ախալքալաքի գավառում և դրանց հարող հայկական մյուս շրջաններով հանդերձ վարչական նոր նահանգներ ստեղծելու ուղղությամբ հայ գործիչների գործադրած ջանքերը հանդիպեցին վրաց-թաթարական շրջանակների կատաղի դիմադրությանը: Խնդիրը կրկին օրակարգ մտավ միայն ցարիզմի տապալումից հետո՝ 1917 թ. գարնանից:

1917 թ. մարտից, պայմանավորված ռուսական հասարակության ազատականացման գործընթացով, հայությունը որոշակի պայքար ծավալեց ռուսական վարչատարածքային բաժանումն ըստ էթնիկ սկզբունքի վերափոխելու համար: Ջավախքցիները փորձեցին հասնել իրենց գավառը Թիֆլիսի նահանգից հանելու և նոր ստեղծվելիք Ալեքսանդրապոլին միացնելու, իսկ արցախցիները՝ Ելիզավետպոլի նահանգի հայաիոծ հատվածներում նոր նահանգ ստեղծելու ծրագրերին: Բոլշևիկների կողմից հոկտեմբերին իշխանության զավթումը, Ռուսական կովկասյան բանակի կազմալուծումն ի չիք դարձրին այդ ծրագրերը, որոնց շուրջ հայ քաղաքական շրջանակները ձեռք էին բերել որոշ համաձայնություններ վրաց մենշևիկների ու ադրբեջանական մուսավաթականների հետ¹:

1918 թ. մայիսին թուրքական զորքերի ներխուժումից հետո հայ խաղաղ բնակչության կոտորածներ կազմակերպվեցին Ջավախքում, ապա՝ Արցախում: Այդ երկրամասերը հայտնվեցին սուր պայքարի կիզակետում: 1918-1920 թթ. հայկական Արցախի ու Ջավախքի նկատմամբ տարածքային հավակնություններ հանդես բերեցին Ադրբեջանի և

¹ 1917 թ. Անդրկովկասում էթնիկ սկզբունքի հիման վրա նոր նահանգներ ստեղծելու ժամանակավոր կառավարության ստեղծած հանձնաժողովի գործունեության մասին տես **Шахатунян А.**, Административный передел Закавказья, Т., 1918 և **Մելքոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 267-270:

Վրաստանի իշխանությունները: Վրաց-ադրբեջանական բացահայտ գործակցության հետևանքով այդ տարածքները վերածվեցին իսկական կռվախնձորի: Հայաստանի Հանրապետությունն իր գոյության ընթացքում երբեք չհաշտվեց այդ կենսական հայկական տարածքները հարևան հանրապետություններին զիջելու մտքի հետ: Պատահական չէ, որ ինչպես Լեռնային Ղարաբաղն ու Ախալքալաքի գավառը, այնպես էլ Լոռին, Նախիջևանը, Ջանգեզուրը, համարելով պատմական հայկական տարածք, ՀՀ ղեկավարությունն իր գործունեության ավելի քան երկու տարվա ընթացքում որոշակի ջանքեր գործադրեց այդ երկրամասերը Հայաստանին միացնելու ուղղությամբ՝ կանգ չառնելով անգամ խնդրի լուծման ռազմական տարբերակի առջև:

Վրաստանի և Ադրբեջանի տարածքային հավակնությունները հայկական գավառների նկատմամբ շարունակվեցին նաև Անդրկովկասի խորհրդայնացումից հետո:

11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը Արցախ մտան Ադրբեջանը խորհրդայնացնելուց հետո 1920 թ. մայիսին, իսկ Ախալքալաք՝ 1921 թվականի մարտի երկրորդ կեսին, Վրաստանում խորհրդային վարչակարգեր հաստատելուց մոտ մեկ ամիս անց: Հարևան խորհրդային հանրապետություններից Արցախ ու Ջավախք կարմիր բանակի մտնելու հանգամանքը քիչ դեր չխաղաց հետագայում դրանց պատկանելության հարցն ի վնաս Հայաստանի լուծելու համար:

Թուրքական զորքերի հեռացումից հետո, հետևելով մոտ մեկ տարի առաջ Կարմիր բանակի օժանդակությամբ Ղարաբաղ ներթափանցած ադրբեջանցի բուլշևիկների գործելակերպին, վրաց խորհրդային իշխանություններն Ախալքալաքի գավառի հայության նկատմամբ հաստատեցին բռնառեժիմ: Նման պայմաններում ավելի հաճախակի դարձան արցախցիների և ջավախքցիների դիմում-խնդրագրերը տարբեր ատյանների՝ իրենց գավառները խորհրդային Հայաստանին կամ Ռուսաստանին միացնելու վերաբերյալ:

1921 թ. ապրիլի 23-ին Ախալքալաքի Սուլդա, Մրագովալ, Դադեշ, Վաչիան, Կարգախ գյուղերի ներկայացուցիչները Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցչին հայտնում էին. «Մենք խնդրում ենք, որ մեր գավառը, որի 80000 բնակչությունից 60000-ից ավելին հայեր են, ...միացնեք Հայաստանի Հանրապետության: ...Եթե մեր երկիրը չմիանա Հայաստանի հետ, որով ապահովվում ենք կոտորածից..., ճնշումից, ևս ա-

ռավել, եթե մեր երկիրը չդառնա Սովետական Ռուսաստանի մասը և մեր գլխից չվերանա թուրքական յաթաղանը, մենք այլևս անկարող ենք մնալ մեր հայրենիքում, որ այս քանի տարի է վերածվել է դժոխքի, և մենք ստիպված ենք գաղթելու Ռուսաստանի խորքերը...»¹:

1921 թ. գարնանից Անդրկովկասի նորաստեղծ խորհրդային հանրապետությունների միջև վիճելի տարածքային խնդիրների լուծման համար 1921 թ. մայիսի 2–ին Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության Կավբյուրոն ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով: Այդ հանձնաժողովին հայկական կողմի մոտեցումները ներկայացնելու նպատակով մայիսի 9–ին հրավիրեց խորհրդակցություն: Այն անցկացրեց ընդամենը մի քանի օր առաջ՝ մայիսի 4–ին Երևան ժամանած ՅՍԽՅ ռազմահեղափոխական կոմիտեի՝ հեղկոմի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը: Ներկա էին Ա. Մռավյանը, Պ. Մակինցյանը, Ս. Լուկաշինը և Գ. Խոջամիրյանը: Լսելով «Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ ներքին սահմանների հաստատման հարցի մասին» արտգործոժողկոմ Մռավյանի զեկուցումը՝ որոշվեց նրա նախագահությամբ ստեղծել մի հանձնաժողով, որի մեջ մտցվեցին Ս. Յամբարձումյանը, Գ. Լազյանը, Ա. Ղարաբյոզյանը և համապատասխան մասնագետներ²: Հանձնաժողովն սկսեց աշխատանքներն անհրաժեշտ նյութերի հավաքման ուղղությամբ: Մի շարք գիտակ մարդկանց հանձնարարվեց կազմել զեկուցագրեր Հայաստանի ու հարևան խորհրդային երկու հանրապետությունների միջև վիճելի համարվող տարածքների, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղի, Ախալքալաքի ու Խրամի (Ծալկա) վերաբերյալ: Վերջին խնդրի կապակցությամբ զեկուցագրի կազմման գործը դրվեց ծագունով ախալքալաքցի Պողոս Աբելյանի վրա, որն իր վաղեմի բարեկամ Ալ. Մյասնիկյանի հրավերով հունիսի 16–ին Թիֆլիսից տեղափոխվել էր Երևան:

1921 թ. հունիսի 25–27–ին Թիֆլիսում Կավբյուրոյի հանձնաժողովը հրավիրեց իր անդրանիկ միստը՝ Ս. Կիրովի նախագահությամբ: Վրաստանը ներկայացնում էին հանձնաժողովի 2, Ադրբեջանը՝ 3, Հայաստանը՝ ընդամենը 1 անդամ (Ալ. Բեկզադյան): Ինչպես երևում է, մնան անհավասար ներկայացուցչական կազմով հայ ժողովրդի ազգային–պետական շահերի պաշտպանության որևէ երաշխիք չէր կարող լի-

¹ Հայաստանի Ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 114, ց. 2, գ. 46, ք. 66:

² Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 15, ք. 15–17:

մել: Եվ իրոք. առաջին իսկ նիստում Բեկզադյանը, նշելով ցարիզմի կողմից անցկացված վարչական բաժանման անարդարացիությունը և մասնավորապես, Օսմանյան կայսրությունում թուրքերի կազմակերպած հայկական կոտորածների հետևանքով աշխարհով մեկ սփռված գաղթականությանը տեղավորելու անհրաժեշտությունը, Խորհրդային Չայաստանի ժանր սոցիալ-տնտեսական վիճակը, խնդրեց հանձնաժողովի անդամներին հայկական հոծ բնակչություն ունեցող Ախալքալաքի գավառը (առնվազն 72 %-ը՝ հայեր), Լոռին և Լեռնային Ղարաբաղը (94 %-ը՝ հայեր) զիջել Չայաստանին: Սակայն նա միայնակ մնաց հանձնաժողովի վրացի և ադրբեջանցի մեծամասնության հանդեպ (վերջիններիս միացավ Ս. Կիրովը), որոնք Վրաստանում և Ադրբեջանում հակահեղափոխական տարրերի աշխուժացման համար հող չստեղծելու պատրվակով, մերժեցին տարածքային փոփոխությունների մասին Ալ. Բեկզադյանի առաջարկը: Վերջինս պահանջեց հարցի վերջնական լուծումը տեղափոխել ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի Կավթյուրո՛՛:

Ի կատարումն Ա. Մռավյանի հանձնարարության՝ Պողոս Աբելյանը 1921 թ. հուլիսին Ախալքալաքի մասին ներկայացրեց մի ընդարձակ փաստաթուղթ,² որտեղ պատմական, աշխարհագրական, ժողովրդագրական և տնտեսական հայեցակետերից հանգամանորեն հիմնավորում էր Ախալքալաքը Չայաստանին միավորելու հայ ժողովրդի արդարացի ձգտումը: «Զավախքի հայությունը,– գրում էր այդ զեկուցագրում Աբելյանը,– մենշևիկյան կառավարությանը տաճկականից վատ է համարում: Նրա աչքը այնպես է վախեցել, որ ոչ մի վրացական կառավարություն չի ուզում...: Այս է ճշմարտությունը: Ախալքալաքցին ուզում է, որ Ախալքալաքը լինի իսկական, թուրքի հարձակման համար հավիտյան անմատչելի՝ Ռուսաստան. եթե այդ էլ չեղավ, նա ուզում է իր բախտը կապել Չայաստանի հետ, և նա այժմ ուզում է միանալ Սովետական Չայաստանին»³: Աբելյանը անընդունելի էր համարում որևէ ինքնավարություն: Նա հանդգնված ասում էր, որ ծայրահեղ դեպքում Ջավախքը

¹ Хармандарян С. В., Ленин и становление закавказской федерации, Е., 1969, с. 101—102.

² Տե՛ս ԳԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 122-134 և ֆ. 113, ց. 3, գ. 42, ք. 41-53:

³ Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 133:

Ծալկայի հետ պետք է ունենա ինքնավարություն Հայաստանի հովանավորությամբ¹:

1921 թ. հուլիսի 2–7–ը թիֆլիսում գումարվեց ՌԿ/Բ/Կ Կավբյուրոյի պլենումը անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև որոշակի լարվածություն ծնող այդ հարցերը վճռելու համար, որին մասնակցեց Խորհրդային Ռուսաստանի ազգությունների ժողկոմ Ի. Ստալինը:

Ինչպես հայտնի է, հուլիսի 4-ի նիստում քվեարկությամբ թեև վճռվեց Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Խորհրդային Հայաստանին, սակայն հաջորդ օրը Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի սպառնալիքներից հետո, առանց քննարկման հարցը վերանայվեց՝ հօգուտ Ադրբեջանի: Հայ պատմագրության մեջ դեռ գերիշխում է այն տեսակետը, որ հուլիսի 4-ի արդարացի ու հայանպաստ որոշման վերանայման գործում վճռական դեր է ունեցել Ի. Ստալինի միջամտությունը: Սակայն նման բացատրությունը խիստ պարզունակ է: Հուլիսի 4-ի, լույս 5-ի գիշերը Ղարաբաղի հարցում Կավբյուրոյի անդամների մոտեցումներում տեղի ունեցած փոփոխությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է քննության առնել նաև Կավբյուրոյի հուլիսի 7-ի նիստի ընթացքը:

Այդ օրը Կավբյուրոն անդրադարձավ Հայաստանի և Վրաստանի ՍևՀ–ների միջև վիճելի համարվող Լոռվա և Ախալքալաքի գավառների խնդիրներին: Չայների 6 կողմ, 1 ձեռնպահ հարաբերակցությամբ որոշվեց Լոռու Չեզոք գոտին միացնել Հայաստանին, իսկ Ախալքալաքի ու Խրամի (Ծալկայի) շրջանները Հայաստանի ՍևՀ–ին միացնելու հարցը, տեղափոխել Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմ և վերջինիս եզրակացությունը ներկայացնել Կավբյուրոյի պլենումի քննարկմանը²: Ինչպես և պետք էր սպասել՝ վրաց բոլշևիկների հայեցողությանը թողնված հայկական կողմի պահանջը պիտի մերժվեր: Եվ իրոք, հուլիսի 16–ին Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոն անընդունելի համարեց Խորհրդային Հայաստանի առաջարկը: Ջավելտական է, որ այդ որոշումը վրաց ղեկավարությունը «հիմնավորում» էր գրեթե նույն պատճառաբանությամբ, ինչ հուլիսի 5-ի նիստում արվել էր Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանին միացնելու ժամանակ. այն է՝ «քաղաքական

¹ Նույն տեղում, թ. 133ա:

² ՀՀ Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի Կենտրոնական պետական արխիվ, (այսուհետև՝ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ) Հավաքածու 1, գ. 7, թ. 45:

նկատառումներ» և Բաքվի ու Թիֆլիսի հետ այդ գավառների տնտեսական կապվածության շինծու և անհամոզիչ պատճառաբանություն: Դրանում հանդգնելու համար հատվածաբար մեջբերենք Կավթյուրոյի հուլիսի 5-ի և Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոյի հուլիսի 16-ի նիստերի արձանագրությունները.

Յուլիսի 5-ի որոշումից. «Ելնելով մուսուլմանների և հայերի միջև ազգային համերաշխության անհրաժեշտությունից և Վերին ու Ներքին Ղարաբաղի տնտեսական կապի և նրա Ադրբեջանի հետ մշտական կապից, Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանական ՍՄՅ կազմում»¹:

Յուլիսի 16-ի որոշումից. «Ելնելով քաղաքական նկատառումներից, ինչպես և Ախալքալաքի շրջանի Թիֆլիսի հետ տնտեսական կապից, ընկ. հայերի առաջարկությունը համարել անընդունելի»²: Նկատենք, որ «քաղաքական նկատառումներ» ասելով բուլղարներն ի նկատի ունենին, մի դեպքում՝ հայ-մահմեդական (թաթար-ադրբեջանական), մյուս դեպքում՝ հայ-վրացական համերաշխության հաստատումը: Սակայն դա արվում էր ոչ թե պատմական արդարության, այլ միայնակ մնացած ու անհամեմատ թույլ հայության կենսական շահերը վրաց-ադրբեջանական մեծամասնության օգտին զոհաբերելու հաշվին:

Վերոհիշյալից հստակ երևում է, որ հուլիսի 4-ի երեկոյան կամ 5-ի լույս գիշերը Ն. Նարիմանովը ստացել էր Կավթյուրոյի վրացի անդամների համաձայնությունը (որոնց միացել էին նաև Ս. Կիրովը և Ի. Ստալինը) իրեն պաշտպանելու դեպքում հաջորդ, այն է՝ հուլիսի 7-ի նիստում փոխարդարձաբար օգնել վրացիներին Ախալքալաքի և Խրամի հարցը Վրաստանի կոմկուս տեղափոխելու և դրանով իսկ հօգուտ Վրաստանի լուծելու հարցում:

Այսպիսով, 1921 թ. հուլիսին վրաց-ադրբեջանական համերաշխությունն ընդդեմ Չայաստանի ակնհայտ էր: Այսպես՝ կուսակցական մարմինների որոշմամբ պատմական Արցախը տրվեց Ադրբեջանին, իսկ Ջավախքը՝ Վրաստանին: Սակայն ինչպես այս, այնպես էլ այլ վիճահարույց հարցերի շուրջ պայքարը շարունակվեց հաջորդ ամիսներին և նույնիսկ, տարիներին:

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., сборник документов и материалов, отв. ред. В. А. Микаелян, Е., 1992, с. 650.

² ՀՀ ՉԶԿՓ ԿՊԱ, Հավաքածու 1, գ. 7, ք. 43:

1921 թ. հուլիսի կեսերին արցախահայությունն ու ջավախահայությունը, իրագել դառնալով Կավքյուրոյի և Վրաստանի կոմկուսի կենտրոնի քաղբյուրոյի վերոհիշյալ որոշումներին, բազմաթիվ նամակ-բողոքներ հղեց Մոսկվա, Թիֆլիս, Երևան, Բաքու: Վրաց և ադրբեջանական հեղկոմները, որոնց կազմից հանվեցին բազմաթիվ «անցանկալի» հայ գործիչներ, շարունակեցին «փորձի փոխանակությունը» իրենց անցած գավառների հայության նկատմամբ բռնություններ իրականացնելու հարցում¹:

Յատկանշական է, որ այդ օրերին Խորհրդային Յայաստանի իշխանություններին խալաքալաքցիների գրած բազմաթիվ նամակ-խնդրագրերում (որոնք հնարավոր չէ ընթերցել առանց հույզի ու վրդովմունքի), Ախալքալաքում ստեղծված մղձավանջային իրավիճակից դուրս գալու միակ ելքը համարում էին գավառի միացումը Յայաստանին: Դրանցից մեկում կարդում ենք. «... որպեսզի վերացվի Ջավախեթիայի բլոկադան, ... որպեսզի կանգ առնի արտակարգ կոմիսարների այցը, որպեսզի վերջ տրվի ամենայն տեսակ տղայական կամայականության և սրբագործված ալան-թալանին, միայն մի միջոց կա, որը և ամբողջ գավառի բնակչության 75% կազմող հայ ազգաբնակչության տենչն ու փափագն է. այն է՝ միացնել Ախալքալաքի գավառը իրեն հարազատ Սովետական Յանրապետության հետ»²:

1921 թ. հուլիսի 5-7-ի ՌԿ (Բ)Կ Կավքյուրոյի և Վրաստանի կոմկուսի կենտրոնի բյուրոյի հուլիսի 16-ի որոշումներից հետո էլ հայ բոլշևիկների ազգային թևի ներկայացուցիչները որոշ փորձեր կատարեցին Ջավախքի, ինչպես և Լեռնային Ղարաբաղի ենթակայության հարցը վիճարկելու ուղղությամբ: Սակայն անօգուտ. Խորհրդային Յայաստանի քաղաքական, շատ դեպքերում նաև՝ տնտեսական մեկուսացումը շարունակվում էր:

1920-ական թթ. սկզբներին Խորհրդային երեք հանրապետությունների միջև սահմանների վերաբերյալ կնքված համաձայնագրերից հետո էր Խորհրդային Ադրբեջանն ու Վրաստանը չդադարեցրեցին Յայաստանից տարածքային նոր կորզումներ կատարելու փորձերը: Ադրբեջանը, որը նախապատրաստվում էր Ղարաբաղում անցկացնել հան-

¹ Ջավախքում վրաց բոլշևիկների սանձազերծած կամայականությունների մասին մանրամասն տես **Մեկունյան Ա.**, մշվ. աշխ., էջ 339-343:

² ՂԱԱ, ֆ.114, ց. 2, գ. 24, ք. 75-76 և ՅՅ ՅԲԿԾ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 112, ք. 129-130:

րաքվե՝ վերջնականապես երկրամասի բռնակցումը «օրինականացնելու» համար, իր հերթին ակնկալում էր Վրաստանի աջակցությունը:

Դեռ 1921 թ. գարնանից ձևավորված վրաց-ադրբեջանական գործակցությունը նոր դրսևորումներ ունեցավ 1921 թ. վերջին և 1922 թ. սկզբին: «Եղբայրական» հանրապետություններն արգելքներ հարուցեցին Ռուսաստանից եկող սննդամթերքը Հայաստանին առաքելու խնդրում: Թիֆլիսում ՀՍԽՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Սուրխաթյանին 1922 թ. հունվարի 21-ին հղած հեռագրում արտգործօղկոմ Ա. Մռավյանը խնդրում էր միջոցներ ձեռք առնել Վրաստանից Ախալքալաքի, իսկ Ադրբեջանից՝ Ղազախի վրայով Ռուսաստանից ստացվող ապրանքների մուտքը ապահովելու, ճանապարհները ապաշրջափակելու ուղղությամբ¹:

Նման պայմաններում Հայաստանը փորձեց արդարացի լուծումների հասնել գոնե ներքին սահմանային հարցերում և կամ Վրաստանին մնացած տարածքներում հայության համար ապահովել ինքնավարություն: Դեռ 1922 թ. մի խումբ հայ գործիչներ ներկայացրին նախագիծ Ախալքալաքի գավառից և Բորչալուի հայաբնակ գյուղերից Վրաստանի ՍԽՀ կազմում մեկ հայկական ինքնավար վարչամիավոր ստեղծելու մասին: Սակայն վրաց պետական շրջանակները, մտավորականության ներկայացուցիչներ (հատկապես պատմաբան Իվ. Ջավախիշվիլին) սվիններով ընդունեցին այդ նախագիծը՝ այն դիտելով իբրև Վրաստանն անդամահատելու քայլ և 1923 թ. հասան նրա մերժմանը²:

Մայր Հայրենիքի հետ Արցախի և Ջավախքի միացման համար հայ բնակչության պայքարի մի նոր պոռթկում տեղի ունեցավ 1925-1926 թթ.: Նման պահանջով Ախալքալաքի 37 գյուղական խորհուրդներ դիմեցին Հայաստանի, Վրաստանի և ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանական մարմիններին: Երևան ու Թիֆլիս ժամանեցին նրանց հատուկ պատվիրակությունները: Ժամանակի համար արտառոց այդ հարցի քննությունը հանձնարարվեց կովկասյան գործերին «քաջատեղյակ» Սերգո Օրջոնիկիձեին: Վերջինս, ինչպես երևում է ՏԱՍՍ-ի տարածած հաղորդագրությունից («Պրավդա» թերթ, 12 մայիսի), 1926 թ. մայիսի 10-ին Թիֆլի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 136, թ. 20:

² «Տրեբնոյե», 1998, 7, թթ. 29-30 (Արտամուշի, ամսագիր, Թիֆլիս, 1998, թիվ 7, էջ 29-30, վրացերեն), Հմմտ.՝ «Հայ-վրաց գրական, պատմամշակութային հարցերը վրաց մամուլում (1988-1990)», էջ 60-62:

սում անդրկովկասյան ընդլայնված կուսակցական խորհրդակցությունում հանդես եկած գեկուցումով խոր անհանգստություն հայտնեց երկրամասում տակավին չոչնչացված մենշևիկյան, դաշնակցական ու մուսավաթական կուսակցությունների «պառակտչական», հակախորհրդային գործունեության առնչությամբ: Քննադատելով տեղերում ազգային հարցի նկատմամբ որոշ ղեկավար անձանց «սխալ» մոտեցումները, Օրջոնիկիձեն նշում էր, որ «Անցյալ տարի Ախալքալաքի 37 գյուղեր ցանկություն են հայտնել միանալ Հայաստանին»¹: Ըստ երևույթին՝ կամենալով ընդգծել, որ գավառի ոչ բոլոր բնակավայրերն են հանդես եկել նման ցանկությամբ, բոլշևիկ գործիչն անպայմանորեն ընդգծել է «37» թիվը՝ մոռանալով, որ այն գավառի հայկական գյուղերի ընդհանուր թվի մեջ պատկառելի ցուցանիշ է: Եթե ամբողջ գավառի մոտ 80 գյուղերից հանենք մոտ 10–12 ռուս–աղանդավորական և վրացական գյուղերը, ապա կստացվի, որ գավառի հայ բնակչության կեսից ավելին, ճարահատյալ գնացել է այդ վտանգավոր քայլին: Ս. Օրջոնիկիձեն այդ փաստը համարել է «սկանդալ»՝ զարմանք հայտնելով խորհրդային Վրաստանից հեռանալու և Հայաստանին միանալու հայերի «անբնական» ցանկության կապակցությամբ:

Պարզվում է, որ համանման իրավիճակ ստեղծվել է նաև Գանձակի (Գյանջա) գավառի լեռնային մասում (խոսքը Ղարաբաղի մասին է – Ա. Մ.): Օրջոնիկիձեն, փորձելով հնարավորինս թաքցնել իրենց ազգային քաղաքականության ձախողումները, ինչպես վրացահպատակ Ախալքալաքի, այնպես էլ Ադրբեջանին ենթակա շրջանների հայության դժգոհության պատճառը համարել է ոչ թե քաղաքական, այլ զուտ տնտեսական: Այն է՝ Անդրկովկասի հողփոփոխման Ջավախքում հայերին բավարար հողատարածքներ չի տրամադրել և նրանց գժտեցրել է ոչխարաբույծ–խաշնարած վրացիների հետ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ Գյանջայի (Ղարաբաղի – Ա. Մ.) հայերին առհասարակ չի հատկացրել խոստացված հողակտորները:

Բնականաբար, հայության պահանջը մերժվել է: Ինչպես երևում է եղած կցկտուր նյութերից՝ Ախալքալաքի հայ պատվիրակներն օգնության խնդրանքով դիմել են հայ բոլշևիկներին, այդ թվում՝ ՀԽՍՀ ժող-

¹ Правда, 1926, 12 мая. Հմմտ.՝ Արեղեան Ա., Մենք և մեր հարեւանները, Հայրենիք, 1928, դեկտեմբեր, թիվ 2 և Հայրենի Ջաւախք, Պէյրուք, 2002, էջ 335:

կոմխորհի նախագահ, ծնունդով արցախցի Սաքո Համբարձումյանին հույս ունենալով զոնե հասնել Վրաստանի սահմաններում ինքնավարության տրամադրմանը: Սակայն Համբարձումյանը, զգուշանալով, ախալքալաքցիներից պահանջել է՝ թողնել ու հեռանալ իրենց տները և հիշեցրել, որ «կոմունիստական կուսակցությունը գիտե, թե ում եւ երբ պետք է տալ ինքնավարություն»¹:

Այս դեպքերի մասին Փարիզի «Հառաջ» թերթում կարդում ենք. «...այսօր անհերքելի իրողութիւն է, որ ախալքալակցիք ձգտում են իրենց գաւառը միացնել Հայաստանին: Նրանց գիւղական խորհուրդների այս ուղղութեամբ կատարած քայլերը յայտնի են ընթերցող հասարակայնութեանը թէ՛ մեր և թէ՛ բուլշեւիկեան մամուլից»²:

Այսպիսով՝ սահմանային հարցերում մնալով միայնակ խորհրդային Ադրբեջանի և Վրաստանի ավելի ազդեցիկ բուլշեւիկների և նրանց աջակցող կենտրոնի առջև, խիստ թուլացած Հայաստանի ղեկավարությունը, ի վերջո տեղի տվեց: Ջանգվածային բռնամիջոցների շնորհիվ խորհրդային իշխանությանը հաջողվեց առժամանակ լռեցնել ինչպես արցախցիներին ու ջավախքցիներին, այնպես էլ հարևան հանրապետություններին անցած այլ տարածքների հայությանը:

Հետագա տարիներին, ստալինյան բռնատիրության ամրապնդման պայմաններում հիմնահարցը մոռացության տրվեց, առավել ևս, որ կամա թե ակամա, բնակչության մեջ գերակշռեց խնդիրը «ինտերմացիոնալ բարեկամության» շրջանակներում լուծելու մոտեցումը, իսկ տարածքային վերածկումների փորձերը դարձան անընդունելի ու խիստ վտանգավոր: Հարցը բարձրացնող անձանց մեծ մասը 1930–ական թվականներին բռնադատվեց:

Խորհրդային իշխանության տարիներին քաղաքական ու սոցիալ–տնտեսական լծակների անբարենպաստ ներգործության հետևանքով սկսված բնակչության արտահոսքը դարձավ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի և Ախալքալաքի ու Բոգդանովկայի շրջանների ժողովրդագրական իրադրությանը բնորոշող երևույթ: Այդ առումով պատահական չէր, որ բնակչության տոկոսային հարաբերության տեսակետից, ի թիվս հայկական այլ տարածքների, երկրորդ աշխարհամարտի

¹ Արեղեան Ա., նշվ. աշխ., Հայրենի Ջալախք, Պեյրուք, 2002, էջ 335: Արեղեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 336:

² Յառաջ, Փարիզ, 1928, 28 հունիս, էջ 2:

տարիներին այս երկրամասերն ունեցան մարդկային ավելի մեծ կորուստներ: Ադրբեջանի և Վրաստանի ղեկավարությունը ռազմաճակատներտեց այնտեղի հայության առավել մեծ հատվածները: Բավական է նշել, որ պատերազմի օրերին բանակ զորակոչված 12684 ախալքալաքցիներից զոհվեց (մասամբ անհետ կորածներ) 7788–ը, այսինքն՝ 61,4 %-ը¹: Այս ցուցանիշը, որ գրեթե նույնական է նաև ԼՂԻՄ-ի համար, եպես գերազանցում է ԽՍՀՄ այլ շրջաններից բանակ զորակոչվածների կորուստները:

1988 թ. սկսված արցախյան համահայկական շարժմանը, ապա նաև ազատամարտին գործուն մասնակցություն ունեցավ նաև ջավախահայությունը: Հարյուրավոր ջավախահայեր իրենց կյանքը նվիրաբերեցին արցախի ազատագրության գործին²: Այդ մասնակցությունը Ջավախքում վրացական իշխանությունների վարած խտրական քաղաքականության դեմ յուրովի ընդվզելու արտահայտություններից մեկն էր:

Ներկայումս Լեռնային Ղարաբաղը և Ջավախքը կրկին հայտնվել են մարտահրավերների առջև: Սակայն ինչպես անկախ Արցախը, այնպես էլ պատմական Ջավախքն իր վարչական երկու շրջաններով (Ախալքալաքի և Բոգդանովկա-Նինոծմինդայի շրջաններ), հիմնականում հայաբնակ մոտ 100 գյուղերով և ավելի քան 100 հազար բնակչությամբ (95 %-ը՝ հայեր)³, շարունակում են ապրել իրենց հայաշունչ և հայեցի կյանքով՝ դատապարտված ապագայի նկատմամբ լավատեսության հրամայականով:

¹ Մելքոնյան Ա., Ջավախք. պատմության ուրվագծեր, Ե., 1999, էջ 44, 49:

² Արցախյան ազատամարտին Ջավախքի և հարակից շրջանների հայության մասնակցության մասին տես՝ Ղազարյան Վ., Ջավախքի արծիվները Արցախի լեռներում, Ե., 2003:

³ Ջավախքին հարևան Ախալցխայի, Ասպինձայի և Ծալկայի շրջաններում հաշվվում է մոտ 30 հայկական գյուղ՝ 60 հազ. հայ բնակիչներով: